

ГЛАСНИК ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
HERALD OF THE GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГОДИНА 2003.
YEAR 2003.

Свеска 8
Volume 8
UDK: 314:911.3

Др. Светлана Радовановић*

ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ПРОУЧАВАЊА ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВИТКА

Извод: Демографски развитак представља природно-историјски процес који се одиграва у геосфери под деловањем чинилаца физичкогеографског и антропогеографског карактера и њихових регионално структурираних система. Стога је становништво не само биолошка, социјална и историјска, већ и географска категорија.

Кључне речи: Географски аспект, демографски развитак, антропогеографија, демографија, миграције, насеља, етнодемографија.

Географски аспект проучавања људских популација уопште, а посебно њиховог природног (биолошког) и просторног (миграционог) кретања има посебно место у аналитичким и комплексним истраживањима демографског развитка. Теоријско-методолошка и предметна основа географског приступа и аспекта проистиче из предметне и методолошке основе географске науке које чине географски простор и географски метод¹. С обзиром да се под географским простором подразумева уникални природни систем геосфере који је издиференциран на природне и антропогене геосистеме², у чијим се оквирима одиграва целокупан друштвено-историјски процес, логично је да се

* Др. Светлана Радовановић, доцент, Географски факултет, Београд

¹ В.А. Анучин, Дијалектика савремене географије, "Дијалектика", год. II, бр.1/1967, Београд, стр. 53. У овој расправи В.А. Анучин потенцира простор ("просторност", "територијалност") и време као две стране постојања и кретања материје, из којих изводи предметне и методолошке основе географских и историјских наука. "Логика географског истраживања представља део (страну) дијалектичке логике. Анализирајући географски метод, ми самим тим анализирамо посебну страну дијалектичког метода, повезану са репродукованом у мишљењу средином друштвеног развитка која се на различите начине формирала (и формира) на различитим територијама"

² М. Радовановић, О систему човек -животна средина, "Саопштења" Института за архитектуру и урбанизам Србије, бр.6, Београд, 1977, стр. 32-41. У блок-шеми глобалног система човек-животна средина (аутори М.В. Радовановић, Б.П.Петровић, Н.Боровница) становништво и релевантне демографске категорије чине Систем I (Субсистем "човек"), са два субсистема другог ранга (А - "човек биолошки систем", Б - "човек друштвено биће"). Њима припадају следећи субсистеми трећег ранга: људске групе по биолошкој репродукцији, људске групе по полу, људске групе по старости, антрополошке групе, породица, домаћинство, социјално-економске групе становништва, становништво по образовном нивоу и квалификацији, етничке и конфесионалне групе. Становништво са својим функционалним контингентима се укључује и у Систем II (Субсистем "Друштво").

демографски развитак мора посматрати и у склопу просторно-географског процеса, кроз динамичку повезаност географских услова и људских популација, њиховог природног и миграционог кретања, густине, размештаја и територијалне организације, укључујући и промене у структурама становништва.

У досадашњој историји човечанства се ништа није догађало изван географског простора и изван непосредних и посредних утицаја географских фактора и услова. Тек изучавањем дијалектичког јединства и интеракције просторно-географских и историјско-друштвених компонената и чинилаца, научно сазнање открива сву сложеност и разноликост њихових комбинација и аутономних системских целина, које се испољавају и у сferи људских популација и демографског развитка. Због тога се један од основних, објективно условљених проблема опстанка и развитка човечанства увек односио на просторно-географски аспект, који се “своди и сублимира око проблема веза, односа и интеракција између категорија простор (геопростор, територија) и становништво”.³

Наша савремена географска и демографска истраживања и научно-стручна литература, на основама Цвијићеве антропогеографске школе и коришћења тековина модерне географске науке која примењије квантитативне и картографске методе у просторној анализи демографског развитка, отвара нове путеве географског истраживања становништва. Њихова сврха се састоји у “проучавању и познавању становништва као елемента простора и времена те као модifikатора и фактора простора и времена. Јер становништво је врло важан дио регионалне обухватности и врло значајна компонента у међупросторним односима и компарацијама. Становништво је огледало прошlostи, актер садашњости и носилац будућности ма којег дијела насељена геопросторија”.⁴ На тај начин, географски аспект представља значајну компоненту у научној анализи односа природно-географских и просторно-географских фактора, на једној, и демографског развитка, на другој страни. У научно-стручној литератури географски аспект се означава и као просторно-демографски, којим се одсликава методолошка основа демогеографије или геодемографије. Ова методолошка карактеристика и значај резултирају из просторне анализе демографских појава која примењује и развија статистичке, математичке и картографске методе у циљу знатно већег степена егзактности просторне и регионалне анализе демографских појава.

Географска анализа демографског развитка углавном се оријентише на следећа питања и појаве:

- а) Значај географског положаја неке територије (подручја, региона, земље) за развитак становништва;
- б) Однос између регионалне структуре географског простора (физичко-географских, економскогеографских, политичкогеографских, културногеографских структура) и развитка насељености као комплексног друштвено-историјског и просторног процеса;

³ М. Радовановић, Геопростор, територијални системи и становништво. Синпозијум “Савремене карактеристике и проблеми размештаја становништва СР Србије”. Резиме саопштења, Аранђеловац 28-31 октобра 1980, стр.10

⁴ М. Фригановић, Демографија - Становништво свијета, Загреб, 1978., стр. 8.

в) Просторна анализа и просторна диференцијација природног кретања становништва - наталитета, фертилитета, морталитета, природног прираштаја и биолошке репродукције становништва, посредством које се у неком временском континуитету или дисконтинуитету испољава просторна структура и просторна динамика овог феномена као једног од његових основних својстава. На тај начин се утврђују просторни (територијални) параметри природне компоненте демографског развитка и развијају компаративна регионална истраживања.

г) Антропогеографска и демографска истраживања људских миграција представљају и класичну и модерну област науке о становништву која и предметно највише повезује аспект истраживања миграција као динамичке компоненте демографског развитка. Миграције су "појава која је стара исто колико и људска врста. Просторна или географска покретљивост човека је, истовремено, интегрални део његове социјалне и историјске динамике...фундаментална компонента антропогенезе, неотуђиво својство и залога развитка човечанства...примарни чинилац и мотор очовечења наше планете".⁵ У расправи о научној методологији Јована Цвијића руски етнолог С.А. Токарев је посебну пажњу поклонио извесним разликама између водећих европских антропогеографских школа Фридриха Рацела, Пол Видал де ла Блаша и Јована Цвијића у вези територијалних и емпириских основа проучавања миграција и утврђивања њихове одређујуће улоге у целокупном антропогеографском, друштвеном и културно-историјском процесу.⁶ Из ових и многих других запажања се може закључити да Цвијићев приступ има основу у конкретним резултатима детаљних антропогеографских проучавања миграционих кретања широм јужнословенских земаља и да обиље чињеница систематизованих по географским целинама потврђује узрочно-последичне везе између миграција и географских, историјских, културних, економских, етничких и политичких чинилаца и детерминанти. У нашој и светској демографској науци развила се од 60-тих година ЦД века плодоносна сарадња с географијом становништва која се може пратити и на бројним регионалним конференцијама и тематским научним скуповима. Напомињемо да при изради демографских процена и пројекција миграционе компоненте често представља посебан проблем у погледу предвиђања догађаја, нарочито у популацијама које су захваћене дубоким променама политичко-историјског и економског карактера. Миграције становништва условљене распадом СФР Југославије и текућим процесима социјалне, економске и демографске транзиције, уз нерешена питања међународних и geopolитичких односа,

⁵ М. Радовановић, Људске миграције као компонента и чинилац друштвено-историјског и географског процеса, Гласник СГД, св. LXIX/1, Београд, 1989, стр. 19.

⁶ "Када говоре о историјском процесу који утиче на културу, антропогеографи придају нарочито велики значај миграционим процесима и распространењу култура на Земљи. У томе је њихова велика заслуга. Али су приметне разлике у схватању миграционог процеса. Код Видал де ла Блаша и Рацела, миграције и дифузија култура разматрају се у целини, као најзначајнији процеси људске историје, који су одређени географским деловима и средствима кретања... Цвијић посматра миграције конкретније... Резултат тога рада представља такво потпуно, јасно и живо разумевање проучених појава, такво детаљно и тачно њихово картирање, каквом је теђко наћи примере у научној литератури других земаља." С.А. Токарев, Научнаја методологија Јована Цвијића и антропогеографичкој направљеније в западноевропејској науке, САНУ, едиција "Научни склопови", књ. XI, Београд, 1982, стр. 360.

то најбоље потврђују. У вези демографског аспекта истраживања миграција скрећемо пажњу читаоцу и на Вишејезички демографски речник у коме су систематизовани и објашњени сви основни појмови о миграцијама и релевантним изворима података, а који највећим делом тесно комуницирају с географским аспектом образујући целовиту демографско-географску појмовну номенклатуру.⁷

д) С обзиром да основну географску јединицу и функционалну категорију у процесу демографског развитка чине насеља, логично је што се географска, статистичка и картографска анализа природног кретања становништва, миграција, динамичких и структурних промена у популационом развитку, везују за одређене насељске системе, мреже и типове. На том пољу се географија становништва и демографија тесно пружимају и из разлога што се наша савремена демографија, у настојању да компоненте демографског процеса посматра не само кроз понашање "статистичке масе" људских популација већ знатно конкретније и диференцијално, све више оријентише ка демографској анализи насеља.⁸ Поменуту околност треба ценити као допринос развоју мултидисциплинарних истраживања на споју географије и демографије, исто као што се на другој страни развијају значајна мултидисциплинарна научно-истраживачка поља на споју демографије и историје, медицине, социологије, психологије идр. Уосталом све ове и остale релације између наука о становништву резултирају из савременог процеса научне интеграције чија се главна тежња састоји у објективном познавању сложене стварности.

ћ) Етногеографија и етнодемографија су дисциплине које су се развиле на споју антропогеографије и етнологије са демографијом, образујући интердисциплинарну област истраживања географске структуре и територијалне организације свих типова и облика етничких група и заједница - од племенског друштва до народа и нације, посматраних по конкретним регионалногеографским и демогеографским целинама и историјским областима, као и по специфичностима демографског развитка. Етногеографска и етнодемографска истраживања имају посебан значај за научно познавање и научно објашњење

⁷ Вишејезички демографски речник, IDN CDI, Београд, 1971. стр.73-77.

⁸ У вези тесне повезаности географског и демографског аспекта у изучавању и дефини-сању насеља треба поменути да је још 50-тих година прошлог века у југословенској статистици усвојена географска дефиниција насеља која гласи: "Насеље је антропогеографска територијална јединица посебног имена без обзира на број кућа". Касније настале варијанте у одредби насеља (у Словенији, Хрватској, Србији) не мењају битно наведену основну дефиницију.

Међу нашим демографима посебне заслуге у увођењу и методолошкој разради демографског проучавања насеља има Милош Маџура, који је поставио и познату трихотомну поделу (Види - Критеријуми за разграничење градског и сеоског становништва, Статистичка ревија бр.3-4, 1954; Један нов критеријум за разграничење градског и сеоског становништва, II годишњи састанак Југословенског статистичког друштва, Београд, 1954). Ова трихотомна подела не практикује се у статистици становништва од 1981. године када су сва насеља подељена на градска и остала. Методолошким питањма демографског проучавања насеља бави се и М. Ранчић (Види - Оцена неких дефиниција и класификација у попису становништва 1971. године, CDI IDN, Београд, 1976. стр.27-66.). Од наших статистичара посебан допринос демографско-статистичком изучавању насеља дао је М. Бан у студији: Насеља у Југославији и њихов развој у периоду 1948.-1961., CDI IDN, Београд, 1970. Напомињемо да наша класична и савремена антропогеографска, демогеографска и демографска научна литература о насељима садржи велики број радова објављених у научним гласилима широког круга научних институција, научно-стручних друштава и тематским зборницима са научних скупова.

етничких и етнокултурних процеса у областима сложене етнонационалне структуре у које пре свих у Европи спадају јужнословенске земље и области европског Медитерана. С обзиром на савремене интеграционе процесе и актуелна питања етничких и цивилизацијских сукоба и конфронтација, етногеографска и етнодемографска истраживања најтешње комуницирају, поред антропогеографије и етнологије, и са историјом, социологијом, антропологијом и културологијом, при чemu добијају значајну подршку у статистичким истраживањима етнодемографских појава. Током 45-годишњег периода владавине комунистичког система у СФР Југославији проучавање етногеографских и етнодемографских процеса било је занемарено и сузбијано идеолошком пресијом југословенског модела разрешења националног питања, што потврђује и свесно игнорисање албанске демографске експлозије на Косову и Метохији и јужном делу Поморавља и западној Македонији. Осим ове дубоке етнодемографске поларизације запостављене су и бројне друге етногеографске и етнодемографске поларизације и хомогенизације у Рашкој области Србије и Црне Горе, у Босни и Херцеговини и Хрватској, које су у периоду дезинтеграције савезне државе и прекрајања политичке карте југословенских земаља или фиксиране или ескалирале у међународне оружане сукобе.

Литература и извори:

- В.А.Анучин, Дијалектика савремене географије, "Дијалектика", год. II бр.1/1967, Београд
- Милован В.Радовановић, О систему човек - животна средина, "Саопштења" бр.6., Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1977.
- Милован В. Радовановић, Геопростор, територијални системи и становништво, Симпозијум "Савремене карактеристике и проблеми размештаја становништва СР Србије", Аранђеловац, 1980.
- Мирољуб Ранчић, Оцена неких дефиниција и класификација у попису становништва 1971, IDN CDI, Београд, 1976.
- Милош Маџура, Критеријуми за разграничење градског и сеоског становништва, Статистичка ревија бр.3-4, Београд, 1954.
- М.Ранчић, Оцена неких дефиниција и класификација у попису становништва 1971, IDN CDI, Београд, 1976.
- М.Бан, Насеља у Југославији и њихов развој у периоду 1948-1961, IDN CDI, Београд, 1970.
- Младен Фригановић, Демографија - Становништво свијета, Загреб, 1978.
- С.А.Токарев, Научнаја методологија Јована Цвијића и антропогеографичкој направљеније в западноевропејској науке, САНУ, едиција "Научни склопови", књ. XI, Београд, 1982.
- Светлана Радовановић и Мирољуб Ранчић, Укупно становништво Југославије - размештај и урбанизација, Становништво и домаћинства СР Југославије - према попису 1991, СЗС и IDN CDI, Београд, 1995.
- Вишезички демографски речник, IDN CDI, Београд, 1971.